

ПРОГНОЗУВАННЯ МОВНОГО КОНФЛІКТУ ЯК СОЦІОЛІНГВІСТИЧНЕ ЗАВДАННЯ (на прикладі мовної ситуації в Україні)

Стаття присвячена мовному конфлікту як одному з варіантів розвитку мовної ситуації в країні, який можна прогнозувати за допомогою методів соціолінгвістики. Щоб запобігти йому, потрібно аналізувати і порівнювати думки експертів, які репрезентують різні сторони цього конфлікту, щодо оптимального розподілу сфер мовного функціонування. Представлено результати такого експертного опитування стосовно мовної ситуації в Україні.

Ключові слова: мовний конфлікт, мовна ситуація в Україні, експертне прогнозування розвитку мовної ситуації.

Прогнозування динаміки мовної ситуації великою мірою є прогнозуванням зміни сфер уживання тієї чи іншої мови¹ — їх розширення чи звуження за рахунок чи на користь іншої мови. Як показують дослідження з історії мовних ситуацій різних країн світу², ці перетворення зумовлені переважно процесами колонізації / деколонізації, проголошенням незалежності / автономії відповідного геополітичного утворення тощо. У таких випадках зміна влади, а з нею — національної політики приводить до того, що в суспільстві формуються нові мовні потреби. Саме вони, на переконання Ю. Д. Дешерієва, визначають межі суспільних функцій мов³. Відбувається трансформація попередніх звичаїв, які впливають на вибір мови в різних сферах: «Функціональне навантаження того чи іншого мовного утворення залежить врешті від тієї соціальної ролі, що її відіграє етнічна чи соціальна спільнота, яка володіє ним як першим засобом комунікації <...> Суспільство стикається з проблемою вибору мовного утворення, щоб узгодити соціальні ролі спільнот і функціональне навантаження їхніх мов»⁴. Потреби носіїв мови, яка розширює коло своїх функцій, вступають у суперечність із бажанням носіїв іншої мови зберегти існуючу структуру мовної ситуації. Коли дві мови претендують на одну соціолінгвістичну сферу⁵, де їхнє паралельне функціонування фізично неможливе (не можна двома мовами одно-

¹ Крючкова П. Б. Соціолінгвістика в Німеччині // Зарубежная соціолінгвістика. Німеччина. Іспанія / Отв. ред. В. Ю. Михальченко. — М., 1991. — С. 20.

² Див., наприклад: Зарубежная соціолінгвістика. Німеччина. Іспанія / Отв. ред. В. Ю. Михальченко. — М., 1991. — 157 с.; Языковая ситуация в странах Азии и Африки. — М., 1967. — 192 с.; *Micewicz T. M.* Bilingualism in Upper Silesia. Its Psycho- and Sociolinguistic Problems. — Warszawa, 1975. — 141 p.

³ Дешерієв Ю. Д. Проблема функціонального розвитку мов і задачі соціолінгвістики // Язык и общество. — М., 1968. — С. 59.

⁴ *Никольский Л. Б.* Синхронная соціолінгвістика. — М., 1976. — С. 57.

⁵ Соціолінгвістичні сфери — це «ситуаційно-типові варіанти, які виникають унаслідок того, що на соціолінгвістичні пропарки накладається комунікативна ситуація. Соціолінгвістичні сфери перегинаються з функціональними стилями, але не обмежуються ними» (*Юсселер М.* Соціолінгвістика. — К., 1987. — С. 196).

часно віддавати накази в армії) чи обмежене законодавчо, виникає конфлікт — як форма існування незбалансованого екзогосного білінгвізму.

Всі описані процеси можемо спостерігати на прикладі мовної ситуації в Україні. Найближчим часом, на думку фахівців, її розвиток будуть зумовлювати дві конкурентні тенденції⁶.

Перша спрямована на територіальне та функціональне поширення української мови. Фахівцями вже зроблено висновок про те, що цей процес набув незворотного характеру і не залежить від конкретної особи того, хто перебуває при владі⁷.

Друга пов'язана з перспективою подальшої присутності російської мови в Україні. Про те, що російська мова в Україні «залишатиметься <...> постійним явищем», хоча міра цієї присутності «може змінюватися», заявляють автори проекту «Концепції державної мовної політики в Україні»⁸. Р. М. Лозинський передбачає «збереження російської мови в мовних середовищах, де домінує російська (це 40% населення)»⁹. Н. Г. Озерова вважає, що навіть і за активного розширення функціональних сфер застосування української мови російська залишиться в сегментах художнього, публіцистичного та розмовного мовлення¹⁰.

Можна надавати перевагу одній із цих тенденцій, ігноруючи іншу, що означає створювати умови для конфлікту, адже йдеться не про абстрактну антиномію, а інтереси людей — носіїв різних мов. Можна намагатися ці тенденції узгодити, в чому й полягає сутність м'якої мовної політики, яка досі домінувала в нашій державі. Порівняння її з жорсткою національною політикою Латвії дозволяє зробити висновок, що для України м'яка тактика виявилася не менш дієвою. В обох країнах кількість мовців, які володіють державною мовою, за роки незалежності збільшилася майже удвічі лише з незначним відривом на користь Латвії¹¹.

Компромісний підхід відображено в рекомендаціях щодо бажаної мовної політики в Україні, вироблених спільними зусиллями різних фахівців — мовознавців, соціологів, істориків, політологів — і спрямованих на врахування обох тенденцій. Так, у «Рекомендаціях щодо майбутньої мовної політики України», наданих за результатами досліджень у рамках міжнародного наукового проекту «Мовна політика в Україні», у розділі «Права української мови» зазначається, що «мовою офіційного спілкування на всій території України є українська». У той же час розділ «Права недержавних мов» містить пункти, де йдеться про можливість вести іншими, крім української, мовами внутрішню документацію в органах державної влади, а також спілкуватися ними з держслужбовцями (які хоча й не звільняються від обов'язку володіти українською мовою, але й, відповідно до цього пункту, не зобов'язані завжди нею користуватися)¹². У проекті «Концепції державної мовної політики в Україні», виданому Інститутом політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, з одного боку, йдеться про «політику розширення масштабів поширення української

⁶ Лозинський Р. М. Мовна ситуація в Україні.— Л., 2008.— С. 396-397; Шумлянський С. В. Мовна політика у двомовному суспільстві (на прикладі України) : Автореф. дис. ... канд. політ. наук.— К., 2009.— 20 с.

⁷ Тараненко О. О. Українська мова і сучасна мовна ситуація в Україні // Мовознавство.— 2001.— № 4.— С. 6.

⁸ Концепція державної мовної політики в Україні : Проект // Мовна ситуація в Україні: між конфліктом і консенсусом / О. М. Майборода (голова редкол.).— К., 2008.— С. 394.

⁹ Лозинський Р. М. Зазнач. праця.— С. 98.

¹⁰ Озерова Н. Г. Функціональне взаємодія в рускій речі в Україні // Русистика.— К., 2001.— Вып. 1.— С. 35.

¹¹ Лозинський Р. М. Зазнач. праця.— С. 391, 446.

¹² Рекомендації щодо майбутньої мовної політики України // Мовна політика та мовна ситуація в Україні: Аналіз і рекомендації / За ред. Ю. Бестерс-Дільгер.— К., 2008.— С. 332-339.

мови», а з другого — про «розширення сфери застосування мов національних меншин»¹³. На жаль, сам жанр загальних рекомендацій не дає можливості чітко прописати всі механізми узгодження заходів на підтримку українізації із заходами, спрямованими на збереження й розвиток інших мов. Однак об'єктивність зазначених тенденцій не робить їх природними законами, здатними самотужки знаходити рівновагу. Намагання врахувати обидві, не артикулюючи чітко суперечності між ними, означає консервацію цих суперечностей, що знову ж таки закладає підвалини ймовірного конфлікту.

Слід наголосити, що вірогідність ескалації конфлікту на мовному ґрунті в Україні оцінюється по-різному: від застережень щодо можливості виникнення конфлікту у випадку впровадження певного типу мовної політики¹⁴, висновків про культурно-ціннісну спорідненість російськомовних та україномовних громадян України, яка пом'якшує протистояння між ними¹⁵, до заяв про те, що конкуренція мов в Україні не є конфліктною¹⁶. Однак ті, хто заперечує реальність конфлікту, все одно визнають наявність суперечностей в українському мовному просторі, хоч як би вони їх не називали: протистоянням, конкуренцією тощо.

Суперечність — це той етап конфлікту, коли ще можна запобігти його відкритій формі¹⁷. Головне — поставитися до цього врівноважено й по-філософськи, пам'ятаючи розробки соціологів від К. Маркса до Р. Дарендорфа. Незважаючи на те, що часи панування діамату змінилися епохою постмодерну, як і раніше, конфлікти залишаються рушійною силою в розвитку суспільства. Процеси демократизації лише підтверджують, що «політика свободи це політика життя в умовах конфлікту»¹⁸. Стане суспільна суперечність початком ескалації конфлікту чи позитивних перетворень — залежить від способу її обговорення.

Обговорення ж мовного питання в нашій країні О. О. Тараненко схарактеризував так: «Особливості суб'єктивного бачення мовної ситуації в Україні з боку тих, хто прагне представляти інтереси етнічних росіян та російськомовного населення в цілому, і тих, хто обстоює інтереси українців як основної нації країни, часто не просто не збігаються, а є прямо протилежними. З одного боку <...> лунають заяви про “насильницьку українізацію”, з другого <...> висновки про де-

¹³ Концепція державної мовної політики в Україні. Проект. — С. 390–397.

¹⁴ Залізняк Г., Масенко Л. Мовна ситуація Києва: день сьогоднішній та прийдепшій. — К., 2001. — 96 с.

¹⁵ Див.: Котигоренко В. О. Етнічні протиріччя і конфлікти в сучасній Україні. Політологічний концепт. — К., 2004. — С. 411, 422. Міжмовне напруження в Україні послаблюється й тим, що межа між російськомовними й україномовними опонентами та етнічними росіянами й українцями не збігається. Дихотомія ускладнюється наявністю українців-русифонів (детальніше про це див.: Рябчук М. Від Малоросії до України. Парадокси запізнілого націєтворення. — К., 2000. — 304 с.). Отже, в Україні мовна та етнічна сфери життя не тотожні, а лише перетинаються, хоча «в соціально-політичній практиці поняття етнічної мови використовується як могутній фактор консолідації етносу» (Снитко Е. С., Маймакова А. Понятіе родного языка и его интерпретация в современной лингвистике. — <http://zhelytdom.narod.ru/linguistics/txt/0001.htm>), тож мовне середовище, попри все, залишається ґрунтом міжнаціонального конфлікту (Костенко Н. В. Кримсько-татарський конфлікт: ціннісний вимір / Національний інститут стратегічних досліджень : Наук. доп. — К., 1995. — Вип. 39. — С. 8). Це є вагомою причиною поводитися з мовним питанням виважено й делікатно, адже варто згадати Північну Ірландію і Косово, щоб зрозуміти: навіть десятиліття відносно мирного співіснування конкуруючих мовно-етнічних спільнот не є гарантією того, що так буде завжди.

¹⁶ Нагорна Л. П. Політична мова і мовна політика: діапазон можливостей політичної лінгвістики. — К., 2005. — С. 293.

¹⁷ Котигоренко В. О. Значч. праця. — С. 626.

¹⁸ Дарендорф Р. Современный социальный конфликт // Иностр. лит. — 1993. — № 4. — С. 237.

далі загрозовіше становище української мови»¹⁹. Неначе підтверджуючи цю тезу, під час опитування політиків та політологів на тему, чи є в Україні мовна проблема, «прихильники української мови <...> якщо визнавали наявність мовної проблеми, то виключно як проблему поширення українізації; навпаки, прихильники російської мови вважали відсутність її законодавчо визнаного статусу серцевиною мовної проблеми в Україні»²⁰.

Конфронтаційна налаштованість опонентів приводить до уникання відкритих дискусій. На заходах, присвячених мовному питанню, практично ніколи не бувають присутні представники двох різних поглядів. Бодріяр назвав би це симуляцією діалогу, кінцевий результат якої — відлякування від самої проблеми так само, як і від її розв'язання²¹. Образ вороже налаштованого опонента стає підставою для породження конфліктогенних текстів. Між тим, лише толерантний соціальний діалог, хоча й повільно, але все ж таки дозволяє сторонам суспільного конфлікту наблизитися до консенсусного рішення²².

Важливий чинник розв'язання будь-якого конфлікту з мінімальними втратами і максимальним вигрешем — це вміння подумки моделювати діяльність опонента. Для цього необхідно мати насамперед уявлення про його картину світу, адже «конфлікт з погляду стороннього дослідника <...> виступає як результат несумісності картин навколишнього світу, відображеного в людських головах, точніше проєктів майбутнього, що будуються гравцями»²³.

Таким чином, до розв'язання мовного конфлікту можна наблизитися, з'ясувавши, що насправді являють собою картини світу — «проєкти майбутнього» носіїв різних мов, чії потреби визначають дві магістральні тенденції мовної ситуації в Україні²⁴; в яких саме точках вони збігаються, а в яких суперечать одна одній.

Встановлення суперечностей між уявленнями різних сторін про те, як має відбуватися розподіл соціолінгвістичних сфер між мовами, дозволить прогнозувати можливі конфлікти при реалізації мовної політики, спрямованої на розширення чи звуження сфери функціонування однієї з мов. Звичайно, той чи інший тип мовної політики — це передусім похідна від загальної національної політики держави. Однак, формуючи свою позицію, можновладцям варто спиратися на фаховий аналіз мовної ситуації²⁵, що є одним із завдань соціолінгвістики²⁶.

¹⁹ Тараненко О. О. Знач. праця.— С. 15.

²⁰ Майборода О. М. Вступ // Мовна ситуація в Україні: між конфліктом і консенсусом.— К., 2008.— С. 9.

²¹ Бодріяр Ж. Симулякри і симуляція.— К., 2004.— 230 с.

²² Сатта Н. Н. Социальный диалог в экологическом конфликте.— Х., 1999.— 175 с.

²³ Лефевр В. А., Смолян Г. Л. Алгебра конфликта.— М., 1968.— С. 16.

²⁴ Це потрібно принаймні для того, щоб виключити ситуацію, коли, за влучним висловленням Р. Дарендорфа, «активна меншість отримує право говорити про те, що її підтримує мовчазна більшість» (Дарендорф Р. Знач. праця.— С. 239).

²⁵ Втручання інших спеціалістів у сферу повноважень мовознавців іноді призводять до неоднозначних тверджень. Як приклад можна навести спробу історика Л. Нагорної пояснити проблеми з поширенням української мови неповнотою її лексичного складу: мовляв, українська бідніша за російську, бо нею неможливо перекласти словосполучення *нравы и обычаи* — обидві лексеми в українській мають відповідник *звичаї* (Нагорна Л. П. Знач. праця.— С. 285–286). Незважаючи на те, що відсутність букввальних еквівалентів для синонімічної опозиції *любов і кохання* не робить російську мову біднішою за українську, історичний досвід показує, що функціональний розвиток мови визначає рівень її внутрішньоструктурного розвитку, а не навпаки (Дешерієв Ю. Д. Знач. праця.— С. 69.).

²⁶ Дешерієв Ю. Д. Знач. праця.— С. 55–81; Никольський Л. Б. Знач. праця.— С. 58, 117, 156; Никольський Л. Б. Языковая политика как форма сознательного воздействия общества на языковое развитие // Язык и общество.— М., 1968.— С. 117, 120–121; Ярцева В. Н. Проблема связи языка и общества в современном зарубежном языкознании // Язык и общество.— М., 1968.— С. 54.

Мовознавці досліджують наявну мовну ситуацію, а також історію її становлення на певній території (у межах певного етносу), зважаючи на різний функціональний статус мов, їхню поширеність та вживаність, а також фактор бі- та полілінгвізму і чинники, що зумовлюють вибір тієї чи іншої мови членами місцевої спільноти. Вони можуть прогнозувати подальший розвиток існуючої ситуації: а) без урахування активного впливу з боку екстралінгвістичних чинників, б) з урахуванням різних варіантів мовної політики — спеціальних заходів, спрямованих на зміну мовної ситуації. Українська соціолінгвістика утримує в полі свого зору всі зазначені завдання²⁷, тому може стати для зацікавлених сторін джерелом надійних даних і вагомих аргументів.

Визначити найперспективніший розподіл соціолінгвістичних сфер між мовами, при цьому окресливши сфери, чутливі до втручання, означає запобігати діям «навмання» в царині мовної політики, на ефективність якої, як зазначає Л. Б. Нікольський, впливає «ступінь прийняття суспільством рекомендацій щодо використання різних мов»²⁸.

Для досягнення цієї мети ми вдалися до методу експертного опитування, врішивши з'ясувати позиції філологів. Адже вони, по-перше, здатні фахово оцінити мовну ситуацію і варіанти її розвитку, зокрема з погляду потреб носіїв різних мов; а по-друге, коли йдеться про русистів та українців, філологи самі можуть виступати репрезентантами ціннісних та ідеологічних картин світу, представлених відповідними мовами. Свою роль у цій мовно-фаховій ідентифікації відіграє обізнаність з інтересами носіїв відповідних мов, фахова емпатія і, до певної міри, деякі прагматичні міркування²⁹.

Розробляючи анкетні листи і визначаючись із тим, якою повинна бути процедура опитування, ми хотіли дати різним сторонам з імовірно суперечливими поглядами можливість співпрацювати, одночасно оминувши загрозу відкритої конфронтації при очному обговоренні проблемних питань. Для цього необхідно було вивести учасників з-під впливу колективної думки і дозволити їм відповідати на питання, усамітнившись із анкетними листами³⁰. Цій меті слугувала також анонімність — дієвий спосіб отримання достовірних результатів, уже апробований під час опитувань, що стосувалися міжнаціональних конфліктів³¹.

²⁷ Див.: *Ажтук Б. М.* Шляхи і методи розширення сфери застосування української мови. Концептуальні і практичні аспекти // *Мовна ситуація в Україні: між конфліктом і консенсусом.* — К., 2008. — С. 343–366; *Богданович Г. Ю.* Русский язык в аспекте проблем лингвокультурологии. — Симферополь, 2003. — 397 с.; *Залізник Г., Масенко Л.* Знач. праця; *Озерова Н. Г.* Знач. праця; *Радчук В.* Параметри і взаємодія мов // *Дивослово.* — 2005. — № 6. — С. 36–44; *Стеланов Є. М.* Монолінгвізм і полілінгвізм міста у минулому й сучасному // *Мовознавство.* — 2001. — № 4. — С. 20–27; *Тараненко О. О.* Мовна ситуація та мовна політика в сучасній Україні // *Мовознавство.* — 2003. — № 2–3. — С. 30–55; *Тараненко О. О.* Українська мова...; *Чемес В. Ф.* Зміна мовної ситуації і проблема моделювання її динаміки // *Державність української мови і мовний досвід світу: Матеріали міжнар. конф., Київ, 11–12 травня.* — К., 2000. — С. 419–434; *Шумарова Н. П.* Мовна компетенція особистості в ситуації білінгвізму. — К., 2000. — 283 с.

²⁸ *Нікольський Л. Б.* Синхронная социолингвистика. — М., 1976. — С. 120.

²⁹ Зауважимо, що твердження справедливе лише для русистів та українців України, оскільки в інших державах подібне співвіднесення може не бути настільки глибоким (для порівняння: навряд чи правильно буде вважати викладачів англійської мови в Україні носіями англійської картини світу з усіма її цінностями та ідеологемами).

³⁰ «Схильність представника однієї зі сторін до компромісу <...> часто розцінюється більшістю його групи як зрада» (*Котигоренко В. О.* Знач. праця. — С. 372).

³¹ Див., наприклад, анонімне експертне опитування щодо міжнаціональних конфліктів на Південному Кавказі (*Хуцішвили Г., Мшивидобадзе Р., Нижарадзе Г.* Интеграция и разрешение конфликтов на Южном Кавказе: реальность или иллюзия? Результаты социологических опросов. Публикация Международного центра по конфликтам и переговорам. — 2001. — <http://www/iccn/ge/soc2.html>).

Слід згадати, що А. Залізняк і Л. Масенко вже використовували експертне опитування, щоб визначити, чи вплине надання російській мові статусу державної в Україні на рівень конфліктогенності мовної ситуації³². Однак вони спиралися на думки переважно україномовних респондентів. Ми ж доповнили зазначену методику елементами порівняльного аналізу, залучивши однакову кількість експертів-русистів та україністів, а також нейтральну контрольну групу, яка складалася з філологів інших спеціальностей і деяких інших фахівців, до компетенції яких входять питання, пов'язані з мовною ситуацією: культурологів, політологів, істориків, юристів, інженерів-програмістів та бізнес-консультантів (в анкеті були питання, що стосувалися мови інформаційно-обчислювального забезпечення і деяких бізнес-сфер). Погляди цієї групи, на нашу думку, можуть слугувати своєрідним лакмусовим папірцем на упередженість двох основних груп. Серед 41 питання анкети не було жодного, на який би однаково відповіли і русисти, й україністи, а нейтральна група мала б свою особливу думку.

Загалом в опитуванні взяли участь 57 експертів — по 19 осіб у кожній із трьох груп. Серед опитаних — переважно працівники вищих навчальних закладів та НАН України, головним чином з науковими ступенями, з усіх регіонів України.

У своєму дослідженні ми хотіли обмежитися питаннями без яскравих оцінних конотацій, яких набула в нашому суспільстві проблема статусу російської мови³³, і формулювали питання так, щоб воно не сприймалося як вияв міжнаціонального конфлікту. Інший кут зору на ті самі національні питання дає ідея державності³⁴. Ми просили експертів — філологів-русистів та україністів — визначити оптимальний розподіл сфер функціонування між мовами, орієнтуючись при цьому на потреби держави, а не на власні уподобання. Одна справа — відповідати на питання «Чи хочеш ти сплачувати податки?». Зовсім інша — сказати, чи потребує сплати податків держава. Тож загальне питання до всієї анкети формулювалося так: «Який розподіл сфер функціонування між українською та іншими мовами, поширеними в Україні, ви вважаєте найсприятливішим для успішного розвитку держави?». Конкретизувалося воно у 41 питанні стосовно різних типових комунікативних ситуацій, належних до таких соціолінгвістичних сфер: офіційно-ділової, мас-медійної, наукової, освітньої, сфери послуг, реклами³⁵.

³² Залізняк Г., Масенко Л. Зазнач. праця.

³³ На нашу думку, конотативне забарвлення («Як Ви переважно ставитеся до людей, які в повсякденному житті говорять українською / російською мовою?»), а також особистісна зорієнтованість питань («Якою мовою Ви б хотіли дивитися по телевізору західні фільми, серіали?» тощо) могла спричинити дещо несподівані відповіді під час опитування з мовної проблеми, здійсненого в рамках проекту «Мовна політика в Україні»: «В опитуванні ставилося питання (№ 26), чи респонденти бачать рівні можливості переглядати російськомовні та україномовні фільми в кінотеатрах <...> Найменш сприятлива ситуація вимальовується на Заході, тоді як дві третини на півдні вважали, що вони мають однакові можливості дивитися російські та українські фільми. Дані опитування збиралися у грудні 2006 року, коли ще не було вимоги демонструвати принаймні 20% українських копій у кінотеатрах, тому результати по південній Україні вражають» (Бестерс-Дільгер Ю. Мовна політика у засобах масової інформації // Мовна політика та мовна ситуація в Україні: Аналіз і рекомендації. — К., 2008. — С. 265).

³⁴ Протиставлення ідей націоналізму і державності саме в контексті мовної політики пропонував ще Р. Т. Белл (Белл Р. Т. Социолінгвистика. Цели, методы и проблемы. — М., 1980. — С. 222).

³⁵ Сфери, важливі для характеристики мовної ситуації, було виділено на підставі аналізу соціолінгвістичних праць та законопроектів про мову (див., наприклад: Нарумов Б. П. Социолінгвистика в Іспанії // Зарубежная социолінгвистика. Германия. Испания. — М., 1991. — С. 73—158; Шумарова Н. П. Зазнач. праця; Micewicz T. Op. cit.; Черненко Г. Мовне меню // Дзеркало тижня. — 2005. — 18 черв. — С. 17.

У результаті нам вдалося з'ясувати колективну думку експертів щодо оптимального міжмовного розподілу типових комунікативних ситуацій, належних до різних соціолінгвістичних сфер, в Україні. Загальний аксіологічний критерій «інтереси держави», а також однаковий ґах респондентів програмували наявність спільного у відповідях. Культурно-ціннісні відмінності, зумовлені тим, що експертами виступали представники інтересів різномовних спільнот, визначали розбіжність у поглядах. Нижче наводимо ті із запропонованих нами експертам відповідей, які набрали найбільшу кількість голосів (у відсотках) у всіх групах. Якщо в якійсь групі переважна частина експертів віддала голоси за варіант відповіді, що відрізнявся від варіанта більшості, ми наводили ці дані в дужках³⁶.

Офіційно-ділова сфера

1. *Якою мовою представник центральної влади повинен спілкуватися з громадянами в ситуації усного спілкування?* Українською — 56% (русисти: мовою, зручною для відвідувача, — 47%). 2. *Якою мовою представник місцевої влади повинен спілкуватися з громадянами в ситуації усного спілкування?* Мовою, якою зручніше спілкуватися відвідувачу, — 53% (україністи: українською — 58%). 3. *Якою мовою громадяни повинні звертатися до представників центральної влади?* Будь-якою з мов, поширених в Україні: в органах влади повинні бути перекладачі, які знають ці мови — 47% (україністи: українською — 53%). 4. *Якою мовою громадяни повинні звертатися до представників місцевої влади?* Якою їм зручно — 67%. 5. *Якою мовою громадяни повинні писати свої заяви, клопотання тощо, які подаються до центральних органів влади?* Українською — 65%. 6. *Якою мовою громадяни повинні писати свої заяви, клопотання тощо, які подаються до місцевих органів влади?* Українською — 47% (русисти: якою їм зручно; в місцевих органах влади повинні бути працівники, які знають і українську мову, і мову, прийнятну для більшості населення цього регіону, — 63%). 7. *Якою мовою повинна вестися внутрішня документація в центральних органах влади й інших державних установах?* Українською — 74%. 8. *Якою мовою повинна вестися внутрішня документація в місцевих органах влади й інших державних установах?* Українською — 74%. 9. *Якою мовою повинні оформлятися документи, що засвідчують особу громадян, їхнє право на власність тощо?* Українською — 56%. 10. *Якою мовою повинні видаватися державні акти України?* Українською — 72%. 11. *Якою мовою повинні друкуватися бюлетені для президентських, парламентських виборів, референдумів тощо?* Українською — 58% (русисти: українською і російською — 42%). 12. *Якою мовою повинна вестися агітаційна кампанія під час президентських, парламентських та ін. виборів?* Українською і мовою, прийнятною для більшості населення регіону, де розповсюджуються агітаційні матеріали, — 42% (україністи: українською — 58%). 13. *Якою повинна бути мова інформаційно-обчислювального забезпечення державних установ і закладів?* Українською і англійською — 40% (україністи: українською — 53%). 14. *Якою мовою повинне здійснюватися судочинство?* Українською з обов'язковим наданням перекладача учаснику процесу, який не володіє цією мовою, незалежно від громадянства — 28%; українською з обов'язковим наданням перекладача учаснику процесу, який не володіє цією мовою, якщо він не є громадянином України, — 28% (русисти: будь-якою мовою за взаємною згодою сторін — 37%). 15. *Якою мовою повинна здійснюватися робота правоохоронних органів та органів прокуратури?* Будь-якою мовою за взаємною згодою сторін — 25% (україністи: українською з обов'язковим наданням перекладача суб'єктам слідства, якщо вони — не громадяни України і не володіють українською мовою, — 53%; контрольна група: українською з обов'язковим наданням перекладача суб'єктам слідства, якщо вони не во-

³⁶ Щиро дякую за підтримку на різних етапах дослідження та конструктивні зауваження директору Інституту філології КНУ ім. Т. Шевченка проф. Г. Ф. Семенюку та його заступнику з наукової роботи проф. О. С. Снітко, проф. Л. О. Кудрявцевій, проф. А. К. Мойсієнку, проф. Н. П. Плюц, проф. Н. П. Шумаровій, доц. В. Д. Радчуку, ст. наук. співроб. П. О. Селігею, а також пр. наук. співроб. І. А. Синиці, доц. І. І. Бразі, доц. О. В. Гармац, доц. Т. М. Дзядевич, доц. Т. І. Плужніковій, наук. співроб. Т. М. Поляковій, які допомогли здійснити опитування в різних регіонах та установах.

лодіють цією мовою, незалежно від громадянства — 32%, українською — 32%). 16. *Якою мовою повинні послуговуватися Збройні сили України?* Українською — 82%.

Засоби масової інформації

17. *Якими повинні бути центральні друковані ЗМІ?* Переважно україномовними — 39% (русисти: мовна політика в ЗМІ не повинна регулюватися державою — 63%). 18. *Якою мовою повинні виходити регіональні друковані засоби масової інформації?* Переважно українською — 32% (русисти: мовна політика в ЗМІ не повинна регулюватися державою — 58%; контрольна група: з дотриманням балансу обох мов — 21%, мовна політика в ЗМІ не повинна регулюватися державою — 21%). 19. *Яким повинне бути радіо- та телемовлення на центральних каналах?* Переважно україномовним — 32% (русисти: мовна політика в ЗМІ не повинна регулюватися державою — 63%; україністи: тільки україномовним — 53%). 20. *Яким повинне бути мовлення на регіональних радіо- та телеканалах?* Переважно україномовним — 37% (русисти: мовна політика в ЗМІ не повинна регулюватися державою — 58%).

Наука

21. *Якою мовою повинні публікуватися результати українських наукових досліджень у центральних наукових виданнях?* Українською — 42% (русисти: на розсуд автора — 53%). 22. *Якою мовою повинні публікуватися результати українських наукових досліджень у регіональних наукових виданнях?* Українською — 61% (русисти: на розсуд автора — 42%). 23. *Якою мовою повинні подаватися анотації в центральних наукових виданнях?* Українською — 61% (русисти: на розсуд автора — 42%). 24. *Якою мовою повинні подаватися анотації в регіональних наукових виданнях?* Українською — 56% (русисти: на розсуд автора — 42%). 25. *Якою мовою повинен відбуватися захист дисертацій, а також оформлятися і здійснюватися вся документація, пов'язана із захистом дисертацій?* Українською — 65% (русисти: мова захисту — на розсуд промовців, документація — українською — 47%). 26. *Які мови повинні бути робочими мовами конференцій, симпозіумів тощо?* Українська і, за бажанням організаторів, будь-яка інша мова — 47% (русисти: на розсуд організаторів — 7%). 27. *Які мови повинні бути робочими мовами міжнародних конференцій, симпозіумів тощо, які проходять на території України?* Українська і будь-яка мова міжнародного спілкування — 54% (русисти: на розсуд організаторів — 47%).

Освітня сфера

28. *Якою мовою потрібно здійснювати виховання в дошкільних закладах?* Повинні бути групи з різними мовами, що формуються за бажанням батьків, — 35% (україністи: у державних — тільки українською, у приватних — за бажанням власників або батьків — 37%). 29. *Якою мовою потрібно вести викладання в середніх школах?* Повинні бути класи з різними мовами навчання, що формуються за бажанням батьків, — 33% (україністи: українською — 53%; контрольна група: українською — 26%, повинні бути класи з різними мовами навчання, що формуються за бажанням батьків, — 26%, співвідношення україномовних і неукраїномовних шкіл у відсотках повинне відповідати співвідношенню україномовного і неукраїномовного населення — 26%). 30. *Яким має бути викладання російської літератури в українських школах?* «Російська література» повинна бути окремою від зарубіжної літератури дисципліною шкільної програми — 35% (україністи: російська література повинна входити до курсу зарубіжної літератури — 63%). 31. *Чи повинна російська мова стати обов'язковим предметом в усіх школах України?* Ні — 40% (русисти: так, у тих регіонах, де російськомовне населення становить більшість — 47%). 32. *Якою мовою слід приймати вступні іспити до середніх спеціальних та вищих навчальних закладів?* Українською — 54% (русисти: залежно від мови, якою буде вестися викладання у закладі чи групі, до якої вступає абітурієнт, — 42%). 33. *Якою мовою слід вести викладання у професійно-технічних та середніх спеціальних навчальних закладах?* Українською — 42% (русисти: прийнятною для більшості населення регіону, в якому розташований навчальний заклад, — 53%). 34. *Якою мовою слід вести викладання у вищих навчальних закладах?* Українською — 44% (русисти: прийнятною для більшості населення регіону, в якому розташований навчальний заклад, — 32%).

Сфера послуг

35. *Якою мовою слід обслуговувати відвідувачів закладів культури: музеїв, театрів, виставок тощо (за винятком екскурсій для іноземних громадян)?* За бажанням клієнта —

39% (україністи: українською — 47%). 36. *Якою мовою повинні спілкуватися зі своїми клієнтами представники сфери обслуговування?* За бажанням клієнта — 68% (україністи: українською — 32%). 37. *Якою мовою повинні друкуватися та заповнюватися поштові бланки, конверти тощо?* Українською — 53%. 38. *Якою мовою повинні спілкуватися зі своїми пацієнтами медичні працівники?* Мовою, якій віддає перевагу клієнт, — 51%.

Сфера реклами

39. *Якою мовою потрібно здійснювати маркування товару?* Українською і, за бажанням виробника, будь-якою іншою мовою — 44%. 40. *Якою мовою слід виконувати зовнішню рекламу?* Українською — 35% (русисти: на розсуд рекламодавця — 42%; контрольна група: українською і, за бажанням рекламодавця, будь-якою іншою мовою — 37%). 41. *Якою мовою повинна друкуватися і транслюватися рекламна продукція в ЗМІ?* Українською — 42% (русисти: на розсуд рекламодавця — 42%; контрольна група: українською і, за бажанням рекламодавця, будь-якою іншою мовою — 42%)³⁷.

Аналіз результатів дав можливість виділити такі типи питань, залежно від узгодженості між собою відповідей різних груп учасників.

1. *Безконфліктні*, щодо яких в усіх трьох групах більшість експертів голосувала за однаковий варіант відповіді (усього — 8). Серед них — питання стосовно мови Збройних сил України, особових та правовстановлювальних документів, письмових звернень до центральної влади, усного спілкування громадян з місцевою владою; спілкування медичних працівників із пацієнтами, мова маркування товару.

2. *Частково безконфліктні з особливою думкою русистів*: щодо них однаково голосувала більшість українців та експертів нейтральної групи, проте більше половини русистів обрали інший варіант відповіді (усього — 16). Це питання стосовно мови усного спілкування представників центральної влади з громадянами, документації в органах влади, заяв до місцевої влади; центральних ЗМІ; конференцій, дисертаційних захистів, публікацій у центральних друкованих органах; вищої та середньо-спеціальної освіти, обов'язковості викладання російської мови в усіх школах України.

3. *Частково безконфліктні з особливою думкою українців*: щодо них згоди досягли русисти та нейтральна група, а українці мають іншу точку зору (усього — 8). Ці питання стосуються мови усного спілкування місцевої влади з громадянами, усного звернення громадян до центральної влади, агітації під час виборчої кампанії; обслуговування в закладах торгівлі та культури; дошкільної і шкільної освіти, а також викладання російської літератури як окремого від іноземної курсу.

4. *Конфліктні*: щодо неї не вдалося встановити варіанта відповіді, однаково прийняттого хоча б для двох груп (усього — 9). Сюди ввійшли питання про мову судочинства і правоохоронних органів; місцевих ЗМІ; публікацій у регіональних наукових виданнях; реклами.

Як бачимо, учасники експертного опитування «Мовна ситуація в Україні: шляхи гармонізації» виявили певну готовність до компромісу. У результаті у мовному просторі України вдалося виділити безконфліктну зону, важливу з погляду функціонального навантаження, оскільки до неї ввійшла велика кількість типових комунікативних ситуацій з офіційно-ділової сфери.

³⁷ По суті ці дані являють собою зміст гіпотетичного проекту Закону про мову з гранично низьким і реально досяжним на сьогодні рівнем конфліктогенності (докладніше див.: Черненко Г. Мовна ситуація в Україні: попередження конфлікту // «Діалог мов — діалог культур. Україна і світ». — http://www.ukrainistik-konferenz.slavistik.lmu.de/wp-content/uploads/Dopovid_Cherненко.pdf).

Конфлікт найчастіше виникав там, де україністи давали відповідь «тільки українська», русисти — «будь-яка (за згодою сторін, за бажанням автора тощо)», тобто насправді вибір постав між українським монолінгвізмом (у сумі — 39%) і персональною мовною політикою³⁸ (36%), а не між українським монолінгвізмом і паралельною українсько-російською офіційністю чи регіональною мовною політикою³⁹. Що стосується окремих соціолінгвістичних сфер, то найбільшу кількість голосів експерти віддали за український монолінгвізм в офіційно-діловій (51%) та освітній (39%) сферах; за персональну мовну політику — в ЗМІ (74%) та сфері послуг (42%). Майже однакову кількість голосів набрала політика українського монолінгвізму і персональна мовна політика у сфері науки (відповідно 36% і 39%) й реклами (39% і 36%).

В офіційно-діловій сфері конфліктогенність визначають дихотомії: 1) усне мовлення (на компроміс ідуть україністи) / письмове мовлення (на компроміс ідуть русисти); 2) центральні органи влади (на компроміс ідуть русисти) / місцеві органи влади (на компроміс ідуть україністи).

Можна прогнозувати, що дієві заходи з мовної політики щодо сфер чи ситуацій, які, згідно з нашим опитуванням, виявилися конфліктогенними, будуть розцінені неоднозначно не лише в середовищі філологів, а й у суспільстві в цілому. Може виникнути напруга і в разі впровадження заходів щодо типових комунікативних ситуацій із категорії «безконфліктних», якщо ці заходи суперечитимуть позиції більшості.

Конфліктогенні типові комунікативні ситуації повинні стати об'єктом обговорення на тематичних конференціях, під час громадських слухань, у засобах масової інформації та профільних установах органів влади, а також у подальших соціолінгвістичних дослідженнях. Ці дослідження, на нашу думку, повинні містити глибокий аналіз кожної з конфліктогенних типових комунікативних ситуацій з погляду того, які саме потреби мовців, що беруть у ній участь (збереження етноідентичності, трансляція культури наступним поколінням, особистісний комфорт та ін.), можуть бути задоволені повністю, частково або ж, з певних міркувань, не можуть бути задоволені взагалі. У такому разі потрібно шукати відповідь на питання, яку компенсацію слід запропонувати відповідній мовній групі.

Н. А. CHERNENKO

THE PREDICTION OF A LANGUAGE CONFLICT AS A SOCIOLINGUISTIC TASK

The article is devoted to the language conflict as to a specific type of the development of a language situation which may be predicted by the sociolinguistic methods. To prevent the conflict between languages we should analyze and compare opinions of experts, representing two parties of the conflict, about the best way to distribute the different functional spheres between these languages. Some results of the Expert Poll concerning the language situation in Ukraine are presented to attention of readers.

Key words: languages conflict, language situation in Ukraine, prediction of the language situation development by experts.

³⁸ Персональна мовна політика передбачає заходи для забезпечення права індивіда користуватися своєю мовою, у тому числі державною, у певних ситуаціях незалежно від місця його перебування (Нарумов Б. П. Зазнач. праця. — С. 117).

³⁹ Визначити, який тип мовної політики респонденти вважають найефективнішим для України взагалі й тієї чи іншої соціолінгвістичної сфери зокрема ми змогли, класифікувавши всі варіанти відповідей за типами мовної політики (український монолінгвізм, українсько-англійська та паралельна українсько-російська офіційність, регіональна, персональна і комбінована мовна політика) (детальніше див.: Черненко Г. А. Мовна ситуація в Україні: шляхи гармонізації (за результатами експертного опитування) // Українська мова. — К., 2009. — № 2. — С. 3–13).